

ERUDÍCIÓ ÉS NEVELÉSTÖRTÉNET. A KORA ÚJKORI FELVIDÉK TANÍTÓKÖNYVTÁRAINAK VIZSGÁLATÁRÓL

Mizera Tamás

Bevezetés

A történeti értelemben vett ismeretátadás legfontosabb szereplői a művelt tanítók: változó szélességű kulturális horizontjuk meghatározza a mindenkori nevelést és oktatást. Annak érdekében, hogy erudíciójukat a kutatás tárgyává tegyük, olyan nézőpontot kell választanunk, amely a lehető legteljesebb kép kialakítását teszi lehetővé. Az erudíció fogalma pedig a maga történetiségében szorosan kapcsolódik a könyvhöz: olvasottságként, könyves műveltségként is aposztrófálható. Amennyiben elfogadjuk ezt a nézőpontot, a feladat sarokköve nem más, mint a tanító által birtokolt, olvasott, esetleg saját kezűleg írt könyveinek módszeres tanulmányozása.

A kutatói célokat szolgáló források megválasztásához több forrástipológia is rendelkezésünkre áll,¹ általánosan azonban elmondható: vagy jegyzékszerű (ebben az esetben másodlagos) források felhasználásával dolgozunk, vagy elsődleges források bevonásával, a dokumentumok autopszia alapján történő feltárásával és elemzésével kíséreljük meg a magánkönyvtár rekonstrukcióját; az eredmények interpretálásához, európai kontextusba helyezéséhez a neveléstörténet növekvő multi- és interdiszciplinaritását kell kihasználnunk.² Az Annales-iskola nyomdokain egyértelmű kapcsolódási pontokat találhatunk az irodalomtörténet, művelődéstörténet, társadalomtörténet, könyvtörténet, recepciótörténet, mentalitástörténet, iskolatörténet, eszmetörténet, filozófiatörténet és vallástörténet területeihez; így teremtve meg a keretrendszert a kulturális horizont kérdésének sokoldalú tárgyalásához. Jelen tanulmány 16–18. századi Felvidék tanítóinak inventáriumok³ alapján megismerhető olvasmányműveltségére helyezi a hangsúlyt.

¹ A magyarországi viszonyokat lefedő tipológia: MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon. 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás.* (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 5.) Szerk. Császtvay Tünde. Szeged, 1993. A külföldi, elsősorban nyugat-európai források esetében irányadó: RAABE, Paul: *Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema.* In: Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte, 7:1–2(1982). 433–441.

² A multi- és interdiszciplinaritás kérdéséhez vezérfonal lehet: BRAUDEL, Fernand: *A történelem és a társadalomtudományok.* In: Századok, 4–5(1972). 988–1012.; GYÁNI Gábor: *Az új történetírás jelensége.* In: Világtörténet, 3–4(1986). 3–6.; KLANICZAY Gábor: *Az interdiszciplinaritás az utóbbi negyedszázad történettudományában.* In: Századok, 1(1989). 163–178.; illetve PUKÁNSZKY Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai.* Budapest, 2008.

³ Ugyanabban az értelemben használatos: inventárium, hagyatéki jegyzék, hagyatéki összeírás.

A felvidéki inventáriumok kutatásáról

Az inventáriumok ugyanis a lakosság egészére nézve hiteles képet nyújtanak, másrészt jogi aktusnak köszönhetik létüket. Mivel az állományfelvétel jogilag előírt, különösen megbízható forrásnak tekinthetők.⁴ Bár kétségtelen, hogy használatuk ellen is hosszasan érvelhetünk,⁵ olvasmánytörténeti forrásainknak több mint 70%-a ebből a dokumentumkörből kerül ki,⁶ így e forrásszegény időszak esetében elengedhetetlen beemelésük a kutatómunkába. A kora újkori Kárpát-medence hagyatéki jegyzékeinek programszerű feltárása és kiadása kutatógenerációk erőfeszítéseinek eredménye.⁷ A forrásközlések 1979-től folyamatosan jelentek meg az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (a továbbiakban: *Adattár*) sorozatban; a felvidéki tanító értelmiség erudíciójához kapcsolódó elemzőmunkám bázisát tehát ezek az adatok jelentik.

A könyves művelődés történetének kutatói korábban mélyrehatóan vizsgálták az egyes foglalkozáscsoportok gyűjteményeit, ami alapján a polgári könyvtárak néhány típusa körvonalazódni látszik, gondolok itt a tipikus orvoskönyvtárra, jogász-könyvtárra, gyógyszerész-könyvtárra, hivatalnokkönyvtárra vagy tanítókönyvtárra.⁸ A Kárpát-medencei tanító értelmiség egészére nézve jellemző az alulreprezentáltság problémája, ugyanakkor a tanítói hivatáshoz kötődő könyvtulajdonosok számbavételével árnyaltabb képet kaphatunk. A több ezer ismert és kiadott hagyatéki jegyzék közül összesen 84 tekinthető relevánsnak, ebből 21 származik Felvidékről.⁹ A felvidéki bányavárosok tanítókönyvtárai méretüket és tematikai összetételüket tekintve sajátos csoportot alkotnak, ezért elemzésüknek külön tanulmányt érdemes szentelni.¹⁰

⁴ ADAM, Wolfgang: *Magánkönyvtárak a 17. és a 18. században. Kutatási jelentés. 1975–1988.* In: Válogatás a német szakirodalomból (A könyves kultúra: XIV–XVII. század, 2.) Szerk. Monok István, Ötvös Péter, Zvara Edina. Szeged, 1997. 167.

⁵ BERGER, Günter: *Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens.* In: *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, 5(1981). 371–373.

⁶ MONOK 1993, 29.

⁷ Bővebben lásd: MONOK István: *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk.* In: *Magyar Könyvszemle*, 1988. 78–82.

⁸ A tipizálás alapjául szolgáló tanulmányok: MIZERA Tamás: *Magánkönyvtár, polgári könyvtár – tanítókönyvtár? A kora újkori Felvidék tanító értelmiségének olvasmányműveltségéről.* In: Válogatott tanulmányok a pedagógiai elmélet és szakmódszertanok köréből. Szerk. Karlovitz János Tibor. Komárno, 2017. 9–15.; MONOK István: *A lőcsei polgárok olvasmányairól.* 2005. In: URL http://teal.mtak.hu/24095/1/Monok_locsei_polgarok_Wiener_2005.pdf (2017. 05. 30.); SZABÓ Béla: *Jogászaink olvasmányai a kora újkorban.* In: *Iskolakultúra*, 5(1997). 23–34.; VARGA András: *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században.* In: *Iskolakultúra*, 5(1997). 35–39.

⁹ Listájukat lásd itt: MIZERA 2017, 14–15.

¹⁰ A témában a közelmúltban elhangzott előadásom: MIZERA Tamás: *A felvidéki bányavárosok művelt tanítóinak olvasmányai a 16–17. században.* Elhangzott: Tavasz Szel Konferencia 2017. Nemzetközi Multidiszciplináris Konferencia (Miskolc, 2017. április 1.) Az előadás alapján készült, azonos című tanulmány megjelenés előtt áll.

Az egyes típusok meghatározásához mennyiségi és tartalmi kritériumokra egyaránt szükség van. Egyfelől, hogy a könyvállomány elég nagy legyen ahhoz, hogy karaktere lehessen. Amennyiben az 5–30 kötetes kora újkori magánkönyvtárakat¹¹ referenciának tekintjük, a felvidéki tanítókönyvtárak átlagosan mintegy 100 kötetrel jelentősnek számítottak. Ehhez illeszkedik a tartalmi kritérium, vagyis: az egyes könyvek mennyiben kapcsolódnak a birtokos-használó hivatásának, illetve mesterségének műveléséhez. Viliam Čičaj nyolc tematikus egységbe rendezte a bányavárosi olvasmányokat,¹² amelyekből számunkra kiemelkedően fontos a *nyelvtudományi és pedagógiai irodalom*, amely magában foglalja a korabeli pedagógiai gondolkodók munkáit, valamint a tankönyvek, szótárak, lexikonok és retorikai művek széles spektrumát. A könyvek egy másik releváns körét az *antik szerzők művei és szépirodalom* csoportban találjuk, ti. előbbieket a vizsgált időszakban szerves részévé váltak a nevelési rendszernek (így a tanítókönyvtárakban is nagyobb arányban fordulnak elő), csakúgy, mint a *teológia, napi vallásgyakorlat könyvei* kategóriába sorolt katekizmusok, amelyek tartalmukban nem feltétlenül, de funkciójukat tekintve szintén tankönyvek voltak. Az egyes tételek és szerzők azonosításához hazai és nemzetközi elektronikus adatbázisok nyújtanak segítséget.¹³

A tanító értelmiség olvasmányainak tartalmi összetétele

Az alábbiakban kronologikus rendben ismertetem a tulajdonosok gyűjteményeit. Joachim Percusius Lubecensis (?–1566) bártfai (korábban eperjesi) iskolarektornak ugyan mindössze hat könyvét sorolja fel az inventárium,¹⁴ mégis érdekes tanulságokkal szolgál a könyvek újtjáról olvasótól olvasóig. A Terentius és Vergilius műveit tartalmazó könyvet a kassai plébánostól kapta kölcsön, Ambrogio Calepino olasz humanista egyik – a bejegyzés alapján azonosíthatatlan – munkája pedig egy Thomas nevű

¹¹ MADAS Edit–MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1800-ig*. Budapest, 2003. 170.

¹² ČIČAJ, Viliam: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya*. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 4.) Szerk. Monok István. Szeged, 1993.

¹³ Esetünkben: *KVK (Karlsruher Virtueller Katalog*: <http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html>), *VD16 (Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*: <http://www.vd16.de/>); *VD17 (Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*: <http://www.vd17.de/>); *MOKKA-R (Magyar Országos Közös Katalógus Régi Nyomtatványok Tagozat*: <http://www.eruditio.hu/mokka-r/>). Az elemzés során a külföldi, elsősorban német nyelvterülethez köthető szerzők azonosításához az *Allgemeine Deutsche Biographie* és a *Neue Deutsche Biographie* teljes anyagát integráló *Deutsche Biographie* elektronikus adatbázisát használtuk. Elérhető a következő URL-címen: www.deutsche-biographie.de. Magyar szerzők esetében a következő források elektronikus változatai szolgálták iránymutatásként: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* (elérhető: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>); ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (elérhető: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3>); *Magyar katolikus lexikon* (elérhető: <http://lexikon.katolikus.hu/>).

¹⁴ *Magyarországi magánkönyvtárak. 1533–1657*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13.) Sajtó alá rend. Varga András. Budapest, 1986. 16.

szónoktól került hozzá. Könyvtárában helyet kapott a humanista reformátor, Philipp Melanchthon *Dialecticája* (Melanchthon művei kiemelkedően népszerűek voltak a vizsgált források egészét tekintve). Bár az olvasmányok között egy görög lexikon is szerepel, ez alapján a nyelvtudásra vonatkozó egyértelmű állásfoglalás nem lehetséges.

Az első nagyobb és az elemzés szempontjából jobb minőségű inventárium Johann Hensel (?–1580) 49 könyvét sorolja fel.¹⁵ Az elhunyt Selmezbányán tanácsosi és iskolamesteri, majd Kassán segédtanítói és harangozó pozíciót töltött be. Könyvtára egyrészt a nagyszámú klasszikus auktor, másrészt a humanista irodalom képviselőinek jelenléte miatt tarthat számot leginkább érdeklődésünkre. Mivel előbbiek köre igen széles, felsorolásuk helyett inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy míg az érintett, közel harminc szerző mintegy fele görög, addig közülük csak ötöt szerzett be görög nyelven is. Pindaros az egyetlen olyan ókori szerző, akinek munkája latin nyelven nem állt rendelkezésére. A görög irodalmat tehát főként latin fordításokban olvasta, ugyanez vonatkozik az ókori tudományos irodalomra, így például Ptolemaiosz vagy Eukleidész munkáira. Némileg frissebb termésnek számít Johannes de Sacrobosco matematikus, csillagász asztronómiai tankönyve („*Sphaera...*”). A humanista szellemű irodalmat Melanchthon, Rotterdami Erasmus, Guillaume Budé és Joan Luis Vives reprezentálja. Amennyiben az olvasott könyvek listája az előbbi felsorolással összhangban van, állíthatjuk, hogy a könyvek tulajdonosa ismerte a kor humanista nevelésének programját. Említést érdemel még Hensel érdeklődése az életrajzi irodalom iránt: egy Johannes Mathesius által írt Luther-életrajzot és egy Melanchthon-életrajzot is megtalálhatunk gyűjteményében.

Időrendben két kisebb hagyaték következik. Lászkay János (?–1613) pozsonyi káptalani dékán olvasmányai¹⁶ egyoldalú, katolikus teológiai ízlést tükröznek: az egyházatyák, így Eusebius vagy Sevillai Izidor munkái és a *Catalogus Sanctorum* is feltűnik olvasmányai között. Ónódi György (?–1624) kassai tanító magyar nyelven elkészített hagyatéki jegyzéke¹⁷ csak négy tételt tartalmaz, amelyeknek egyértelmű azonosítása nem lehetséges.

Caspar Seiffrid (?–1640) bártfai iskolarektor 141 könyvet magába foglaló magánkönyvtára¹⁸ számos érdekességet tartogat a kutató számára. Klasszikus szerzők tekintetében elmondhatjuk, hogy azoknak mindössze egyharmada görög, és csak Arisztotelész egy munkáját szerezte be görög nyelven is (egy latin–görög kétnyelvű kiadás szerepel a felsorolásban); Vergilius, Terentius és Cicero könyveit már németül is olvasta. Egy-egy szerzővel bővebben is foglalkozott: Terentius művei és a hozzá

¹⁵ *Uo.*, 20–22.

¹⁶ *Uo.*, 94.

¹⁷ *Kassa város olvasmányai. 1562–1731.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15.) Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szerk. Monok István. Szeged, 1990. 20.

¹⁸ *Adattár 13.*, 144–147.

kapcsolódó kommentárok hétszer fordulnak elő gyűjteményében. A nyelv kérdésénél maradván megállapíthatjuk, hogy görög és héber tanulmányokra utaló tételek is szerepelnek a listában: görög és héber nyelvű lexikon, nyelvtankönyv is megjelenik az olvasmányok között; valamint az Újszövetséget görögül is tanulmányozta. A német nyelv jelenléte a korábban említett klasszikus szerzők mellett a teológiai és a szótárirodalomban is tetten érhető. Megjegyzendő, hogy a tulajdonosnak már volt német nyelvű *Bibliája*. A teológiai irodalom egyértelműen lutheránus képet mutat, amit Luther mellett Christian Matthiae, Andreas Osiander, Jakob Martini, Simon Pauli vagy Aegidius Hunnius is jelez. A szerzők között feltűnő humanistákat tekintve (Melanchthon és Erasmus mellett), a korábbiakhoz képest új nevekké is találkozhatunk: Johannes Rivius, Justus Lipsius, Lucas Lossius vagy Johann Sturm munkáival. A tudományos irodalmat tekintve ókori és kortárs szerzőt egyaránt említhetünk: Eukleidész *Elementoruma* és Caspar Bartholin *Physicája* is birtokában volt. A korábban említett nyelvi sokféleség (latin, görög, német, héber) a rendelkezésre álló szótárak mellett a nyelvtankönyvek változatosságában is tükröződik. A logika, dialektika és retorika területén a kor kiemelkedő egyéniségeinek műveit használta, így: Johann Heinrich Alsted, Matthäus Dresser, Bartholomäus Keckermann. Az olvasmányanyag eredetét és összetételét tekintve egyértelmű, hogy a wittenbergi és a lipcsei egyetem szellemisége Caspar Seiffrid számára gyűjteményképző szereppel bírt. A nyelvi, tematikai és a szerzőket érintő diverzitás elárulja a könyvek tulajdonosát, az európai műveltségű értelmiségit, akinek haladó szellemiségére tanítóként éppen Johann Sturm könyvének feltűnése utal.

Váradai György (1630–1680 után) hagyatékában¹⁹ kettősség uralkodik, ami valószínűleg azzal függ össze, hogy két, egymástól teljesen eltérő hivatást is gyakorolt: Losoncon, majd Szabadszálláson iskolamester volt; Ráckevén és újra Losoncon jegyzőként is dolgozott.²⁰ Olvasmányai között számos jogi könyv található, azonban ezek főleg a *Tripartitum* passzusait és a hozzájuk tartozó magyarázatokat tartalmazzák. Találhatunk ugyanakkor politikai és gazdasági témájú, valamint számtankönyvet is a listában; gyógynövényekkel kapcsolatos ismereteire két herbárium utal. A klasszikus szerzők korábban tapasztalt bősége eltűnik, egyedül Vergilius és Ovidius műveit szerezte be. A nyelvi összetétellel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy szembevetően sok a magyar nyelvű vagy magyar szerzőtől származó könyv, ez az anyag gyűjteményének több mint harmadát teszi ki. Latin nyelvű *Bibliája* mellett a Károli-féle magyar fordítás is rendelkezésére állt, az Újszövetséget

¹⁹ *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2.) Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Szerk. Monok István. Szeged, 1992. 113–116.

²⁰ Könyvvállománya gyarapodása szempontjából csizmadiaként, valamint kocsmárosként töltött éveit természetesen nem tekinthetők jelentősnek. Életútjáról bővebben: SZAKÁLY Ferenc: *Egy mezővárosi tanító-nótárius életútja.* In: Magyar Herald, 1(1984). 262–278.

és az evangéliumokat latinul és görögül tanulmányozta. A részben lutheránus szellemiségű, külföldi teológiai irodalom (Jacob Reneccius, Lambert Daneau), valamint Zacharias Ursinus és különösen Philipp Kegel jelenléte arra utal, hogy a protestáns felekezetek közötti megbékélés gondolata Váradi György olvasmányaiban is tükröződik. A humanista irodalom képviselői is jelen vannak a tételek között: Johannes Ravisius, Nicodemus Frischlin vagy a késő humanisták közül Jakob Gretser neve is feltűnik. Egyre hangsúlyosabban jelenik meg a fordításirodalom: Heinrich von Diest munkáját, a *Dávid parittyáját* „az együgyű keresztyének kedvéért magyar nyelven” tolmácsolta Udvarhelyi Péter; a korábban már említett Philipp Kegel elmékedéseit is csak magyar fordításban tartalmazza a könyvanyag. Figyelembe véve azt is, hogy az állományt a német nyelvű dokumentumok teljes hiánya jellemzi, nyilvánvaló, hogy a tulajdonos egyáltalán nem beszélt németül. A magyar nyelvű vagy magyar szerzőtől származó könyvek református olvasmányanyagról árulkodnak, a szerzőket²¹ egyértelműen összekapcsolja a sárospataki kollégium: jelentős részük tanulója vagy tanára volt az intézménynek, ez pedig a tulajdonos sárospataki tanulmányaira utal. A könyvek megjelenési adatai a szerzők életének és munkásságának egy-egy állomásához kapcsolódnak,²² így a magyarországi nyomdák termékei is megjelenhettek a magánkönyvtárban. A dialektika, retorika és logika jelenléte a könyvanyagban is elsősorban magyar szerzőkhöz köthető, a magyarországi tanító értelmiség tehát belépett a tankönyv-előállítás folyamatába. A sárospataki kapcsolat kiindulópontot jelenthet a város iskolájában megforduló, tanítással is foglalkozó értelmiségiek közötti bonyolult kapcsolatrendszer feltárásához.

Az utolsó vizsgált könyvjegyzék Martin Faber (?–1702) egykori lőcsei Schulauditor hagyatékához tartozik.²³ Bár olvasmányai között kevés a minden kétséget kizáróan azonosítható dokumentum, három jelenségre mindenképpen szeretnék rámutatni. Az egyik a német nyelvű könyvek általánossá válása a gyűjteményben, amely különösen a napi vallásgyakorlattal kapcsolatos irodalomra jellemző. A latin mellett német nyelvű *Bibliával* is rendelkezett és német nyelvű énekeskönyve volt. A feleségeknek az erényről, tisztességről és nevelésről szóló német nyelvű, vallásos könyvecskével a nőirodalom is belép az olvasmányanyag tematikájába; az ilyen és hasonló források vizsgálata szintén neveléstörténeti érdekesség lehet. A vallási témájú könyvek szellemisége egyértelműen lutheránus, és Caspar Neumann munkája révén a kegyességi irodalom terjedésére is találhatunk példát.

²¹ Név szerint: Benyiczki Péter, Buzinkai Mihály, Czeglédi István, Csúzi Cseh Jakab, Enyedi Molnár János, Köleséri Sámuel, Medgyesi Pál, Pósházi János, Szathmári Ötvös István, Udvarhelyi Péter. A forrásközléshez írt megjegyzésből tudható, hogy a tulajdonos Csúzi Cseh Jakabbal rokon kapcsolatokat is ápol. Így érthetővé válik a Csúzi által neki ajándékozott könyvek és a duplumok nagy száma a jegyzékben.

²² A tulajdonosnak Debrecenben, Gyulafehérváron, Kassán, Lőcsén, Nagyszébenben, Nagyszombaton, Nagyváradon és Sárospatakon megjelent könyve is volt.

²³ *Adattár 13/2.*, 298.

Tanulságok, problémák, perspektívák

A hagyatéki inventáriumok vizsgálata tehát sok szempontú megközelítést tesz lehetővé a kora újkori tanító értelmiség olvasmányait vizsgálva, igazodva a neveléstudomány és a történetírás fejlődése által támasztott követelményekhez. A forrással kapcsolatban ugyanakkor jelentős problémát jelent, hogy pusztán a jegyzékek tanulmányozásával nem állapítható meg, mekkora az átfedés a birtokolt és az olvasott könyvek halmaza között. Ennek megállapításához szükség van a konkrét dokumentumok, valamint az abban található bejegyzések vizsgálatára. További nehézséget okoz a tanítói jegyzékek alacsony száma, illetve kevés könyvet tartalmazó vagy a nehezen azonosítható dokumentumokat feltüntető jegyzékek jelenléte. A frissen kiadott forrásközlések integrálásával, valamint új hagyatéki jegyzékek feltárásával azonban tovább árnyalható a témáról kialakult kép.

Mivel a tanítók könyveit gyakran intézményi gyűjtemények őrizték meg, anyagaik segítségével további tanítókönyvtárak rekonstruálhatók. Az olvasott könyvek körének megismeréséhez pedig akkor kerülhetünk a legközelebb, ha a könyveket és a tanítókhöz köthető egyéb dokumentumokat elsődleges forrásként tárjuk fel és elemezzük az ismert kritériumok alapján. Összességében megállapíthatjuk, hogy a 16–18. századi tanító értelmiség olvasmányműveltségével kapcsolatban Felvidék gazdag forrásanyagot ígér a témával foglalkozó kutatók számára.